Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук, професор
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Концептуально-образний аналіз літературного твору в школі

Тематика та проблематика – змістові елементи літературного твору, у втіленні яких беруть участь усі формотворчі засоби, наявні в ресурсі мистецтва слова. Особливості їх вивчення розкривали В. Марко, Є. Пасічник, А. Ситченко, Г. Токмань та інші методисти.

Проте окреме місце у вираженні художнього змісту, очевидно, належить образам-персонажам, які завжди використовуються для розбудови авторської концепції дійсності. Вони підтримують функціонування проблематики, їхні дії, вчинки, мовлення стають частиною тематичного простору, наповнюють його конкретним матеріалом і таким чином забезпечують існування. Персонажі програмуються письменниками як носії проблем і учасники їх розв'язання.

Освоєння учнями художньої концепції літературного твору неможливе без залучення в роботу образів-персонажів. Це дозволяє поєднати елементи пообразного та проблемно-тематичного вивчення художнього матеріалу, які вже давно відомі в методиці навчання, зробити вихід на ідейну стратегію письменника. Таким чином виникає ***концептуально-образний шлях аналізу***. Його мету та специфічну властивість варто окреслити так: центральним об'єктом дослідження стає не тільки проблематика твору, а й роль образів-персонажів у її постановці, розвитку та кінцевому розв'язанні.

Упровадження цього шляху зумовлене й психологічними потребами школярів. «…Дитина відчуває жагучий інтерес до життєвих проблем, і це свідчить про те, що в ній відбувається закономірний процес самоідентифікації і самотворення особистості» [7, с. 32]. Проблеми людського середовища і окремо взятий образ людини набувають зрощення в колі зацікавлень учнів, складають нерозривну цілісність. Тому робота з образами-персонажами є на уроках літератури зрозумілим для школярів способом осмислення проблематики художнього твору, освоєння авторської концепції дійсності.

Виходячи з цього, установлюємо систему спеціальних знань і вмінь, на розвиток яких спрямований названий шлях дослідження літературного матеріалу. При цьому враховуємо, що «формування в учнів читацьких компетентностей прямо залежить від різних видів ідейно-художнього аналізу твору і забезпечується розв'язанням завдань, типових для певного варіанта роботи над текстом» [8, с. 40]. У випадку застосування концептуально-образного аналізу можна назвати таку групу компетентностей, якими мають оволодіти школярі:

- ✓ встановлювати зв'язок між тематичним та образним рівнями художнього твору, розглядати образи-персонажі як авторські засоби концептуалізації дійсності;
- ✓ визначати індивідуальну участь та відповідну роль кожного героя в проблемно-тематичному просторі художнього матеріалу, проводити портретування персонажів, виходячи з художньої логіки розгортання авторської концепції;
- ✓ групувати персонажі залежно від особливостей їх залучення до вирішення поставлених автором проблем, здійснювати характеристику та давати оцінку групам образів з цього погляду;

- ✓ проводити зіставлення персонажів між собою на основі їх участі в художньому втіленні світоглядної стратегії письменника;

- ✓ узагальнювати авторську концепцію дійсності з урахуванням ролі образів-персонажів у її реалізації.

Названі уміння й навички знаходять своє логічне місце в системі базових компетентностей, які визначаються науковцями для формування в школярів під час вивчення літератури, зокрема: рецептивних, оскільки передбачають в учнів «здатність до інтелектуально-чуттєвого сприйняття тексту», аналітичних, які включають в себе «навички розщеплення тексту на художньо-смислові компоненти, …здатність встановлювати … причиново-наслідкові (чи інші) зв'язки між художніми елементами…», рецептивно-оцінних, інтерпретаційних, адже стимулюють «готовність до критичного осмислення художньої інформації…» [3, с. 545].

Виходячи зі змісту та прогнозованих способів формування перерахованих компетентностей, можна констатувати, що мова ведеться про один із варіантів проблемного підходу до вивчення літератури, оскільки «проблема – це складне питання, яке вимагає дослідження» [5, с. 57]. Є. Пасічник [2, с. 132–134] назвав цілий ряд способів створення проблемних ситуацій в процесі аналізу літературного твору. Його думки доповнили й розширили А. Ситченко [4, с. 258–272], Г. Токмань [5, с. 49–59] та ін. науковці.

Пропонуємо ще один варіант проблемного підходу. Ним може бути постановка учителем завдань, які спрямовують учнів з'ясовувати, ***яким чином один художній елемент тексту бере участь у творенні іншого, забезпечує його функціонування***. У даному випадку на перше місце виходять проблемні запитання:

Як саме з допомогою образів-персонажів письменник розгортує проблемно-тематичний простір художнього твору?

Яка роль героїв у вираженні проблемно-тематичного змісту літературного тексту?

За класифікацією Г. Токмань, кожне з них доцільно віднести до питань «з літературного аналізу тексту, відповісти на яке можна, лише застосувавши науковий теоретико-літературний інструментарій…» [5, с. 57]. Продуктивна діяльність в цьому напрямку відбувається за умови наявності у школярів понять про образ-персонаж, засоби його зображення, проблемно-тематичний зміст художнього тексту. Актуалізація відповідних теоретичних знань учнів необхідна на початку дослідницької діяльності.

Отже, концептуально-образний аналіз відповідає одній із важливих вимог, висунутій до проблемного навчання на уроках літератури. Він допомагає «…глибше проникнути в художній твір, осмислити його художні образи», є ефективним «…в плані збагачення учнів літературними знаннями», унеможливлює ситуації, коли «…розмови ведуться … не про твір, а з приводу твору» [2, с. 135], точніше кажучи, з приводу піднятих письменником тем та проблем, але безвідносно до самого літературного матеріалу, без урахування, з допомогою яких засобів митець їх розкриває, яке власне бачення світу демонструє, які думки виражає.

Упровадження концептуально-образного аналізу, на наш погляд, можна поділити на два етапи. Під час першого з них (5–8 класи) доцільно застосовувати його більш простий варіант, а саме: осмислення учнями цієї вікової групи доступних для їх розуміння порушених у творах проблем на основі морально-етичних оцінок поведінкових та мовленнєвих виявів героїв. Хоча в шкільних програмах передбачені можливості й для більш складних операцій. Наприклад, з’ясування ролі художніх засобів творення персонажів

(портрету, пейзажу, мови дійових осіб, художньої деталі) у висвітленні піднятих автором тем, встановлення зв'язку між проблематикою, образною системою тексту та його жанровими параметрами (для казки, літопису, оповідання, новели, повісті, байки, комедії).

У 9–11 класах (другий етап упровадження) цей шлях аналізу допоможе учням усвідомити не тільки жанрову специфіку (особливо для різних видів романів), але й стильові домінанти художнього джерела, встановити місце творчості письменника в рамках естетичних пріоритетів доби, течій та напрямків, до яких вона належить. Адже характер художньої концепції та тип героя часто розглядаються як стильові ознаки літературного матеріалу. Так, концептуально-образний аналіз драми Лесі Українки «Бояриня» відкриває шлях для усвідомлення учнями рис неоромантизму, а драми В. Винниченка «Гріх» – неореалізму.

Для реалізації поставлених завдань необхідно створювати відповідні системи уроків з вивчення літературних творів. Теми занять мають відображати зв'язок проблемно-тематичної та образної організації тексту. На першу позицію в цих формулюваннях словесник виносить проблемно-тематичний аспект, на другу – образний. Таким чином він встановлює ієрархічну диспозицію, у якій відображено предмет дослідження (тема, проблема) та засіб його художнього втілення (персонажі). Демонструємо це на прикладі вивчення декількох літературних творів.

Драма В. Винниченка «Гріх»

1. Іпостасі людського гріха: феномени Марії та Сталинського (за драмою В. Винниченка «Гріх»).

2. Злочин і його жертви в драмі В. Винниченка «Гріх».

Новела Ю. Яновського «Подвійне коло»

1. Громадянська війна як національний катаклізм у новелі Ю. Яновського «Подвійне коло». Характеристика Мусія Половця та його синів у зв’язках із цією проблемою.

Роман Івана Багряного «Тигролови»

1. Культ сильної особистості в романі Івана Багряного «Тигролови»: образ Григорія Многогрішного та сім’ї Сірків.

2. Людина в Суспільстві і Космосі: узагальнення аналізу роману Івана Багряного «Тигролови».

Індивідуальну характеристику персонажів словесник націлює на те, щоб учні визначали функцію конкретних героїв, а також інших образних утворень (трьох поїздів, тайги) в розбудові проблемно-тематичного змісту літературного твору. У її основі лежать завдання окреслити в персонажів ті риси, дії, вчинки, особливості мови тощо, які зумовлюють виникнення і підтримку проблем у тексті, дати оцінку їм та засобам їх втілення. У такий спосіб встановлюється зв’язок між художніми рівнями – проблемно-тематичним та образним, – літературного матеріалу, у рамках якого перший визнається як головний об’єкт дослідження на уроці, другий – як засіб втілення авторської художньої концепції дійсності, а отже, також піддається ретельному осмисленню вчителем та учнями в процесі роботи.

Готуючи аналіз образів-персонажів в рамках концептуального простору художнього твору, словесник і учні повинні здійснити попередню роботу. Вони структурують ключову тему твору, тобто виділяють підтеми, з дослідженням яких пов’язують осмислення різних проявів літературних героїв. Так, у процесі опрацювання драми В. Винниченка «Гріх» доцільно виділити декілька тематичних моментів, що наповнюють змістом головну

проблему, якій має антропоцентричний характер і яка означена в його назві. Аналіз образів-персонажів стає основним способом їх вивчення. Схематично це можна відобразити так (див Табл. 1).

Таблиця 1.

Проблема людського гріха в однойменній драмі В. Винниченка

Тематичний план аналізу твору	***Схема роботи з образами-персонажами у процесі опрацювання тематики твору***
Гріх як святотатство, цинізм, безбожність, розпуста.	Оцінка окремих дій та висловів Марії (заперечення нею існування гріха («гріх помер»), прикурювання героїнею цигарки від лампадки, спокушання монаха, перелюбство); засудження аморальності Сталинського, розгляд використання біблійної образності в його характеристиці (Каїн, Юда).
Гріх фізичного насильства над людиною.	Осмислення слів Марії про перетворення вбивства в масове явище на війні; оцінка поведінки Сталинського (ґвалтування жінок-в'язнів), тяжкого фізичного стану Івана в тюрмі.
Гріх духовного насильства над людиною.	Характеристика жандармських методів Сталинського, зокрема способів внутрішнього зламу в'язнів (використання жандармом шантажу, залякування, виставляння психологічних пасток), його примушування Марії стати коханкою і їхати з ним у Крим.
Гріх зради чи добродійність?	Обговорення вчинку Марії, яка виказала друкарню, але забезпечила собі та своїм товаришам вихід із тюрми, урятувала Івана від смерті.
Людина – жертва гріха. Спокута за скоєний гріх.	Осмислення впливу гріха на життя і долю персонажів (Марії, Ніни, Івана, Сталинського, Михася Середчука,). Поглиблена робота з образом Марії: аналіз внутрішніх терзань жінки, її болісної реакції на аморальну пропозицію Сталинського стати його коханкою, окреслення мотивів самогубства героїні.
Узагальнена оцінка теми гріха в драмі В.Винниченка та	Колективне обговорення питання: «Яким чином образи-персонажі забезпечують художню концепцію дійсності у творі В.Винниченка, яка полягає в тому, що

художньої ролі образів-персонажів у її розкритті.	гріх стає провідною темою життя людини?»

Особливо цінним є встановлення художнього механізму породження проблеми в результаті вияву героя. У кожному літературному творі він певним чином свій, хоча можна виділити й загальні закономірності. Школярі опрацьовують ті фрагменти тексту, які відповідають двом критеріям: у них гостро відчувається присутність проблеми певного змісту, а також яскраво увиразнено причетність персонажів до її виникнення, розвитку, унаочнення, загострення тощо. Вони аналізують, яким чином у конкретних епізодах літературного твору герої або їх взаємодія «провокують» виникнення проблеми. Таким чином можна встановлювати роль одного або декількох персонажів у функціонуванні проблемно-тематичного поля протягом усього твору.

Аналогічний механізм дослідження застосовується й для виявлення в персонажів рис та зовнішніх проявів, які сприяють «зняттю» проблеми – її вирішенню або хоча б послабленню гостроти, а в кінцевому рахунку – розв’язанню чи нерозв’язанню, нейтралізації чи, навпаки, залишенню в стані відкритості. У результаті зіставлення двох чи й більше варіантів участі героїв у розгортанні проблемно-тематичного простору літературного твору можна робити висновок про узагальнений погляд письменника на означену ним даність буття, його концепцію дійсності.

У новелі «Подвійне коло» з роману Ю. Яновського «Вершники» проблема братовбивчості громадянської війни, що показана як людська і національна трагедія початку ХХ століття в Україні, ставиться шляхом зображення непримиренності та ідеологічної засліпленості учасників конфлікту (братів Половців), а спроба її нейтралізувати здійснюється з

допомогою образу батька Мусія Половця і, зокрема, його крилатого вислову «тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Закономірно, що характеристика всіх героїв відбувається на уроці в аспекті зазначеної проблеми. Проте до осмислення наведених слів Мусія Половця учнів необхідно підвести в контексті роботи з образами його синів як до авторського узагальненої відповіді на питання: за яких умов братовбивства могло б не відбутися? У цей момент уроку варто зачитати ті фрагменти, коли кожен з братів – Андрій, Остап, Панас – повторюють батьківську мудрість, усвідомивши її зміст тільки в останню хвилину життя, а Іван, вийшовши переможцем з побоїща, так і не осягнув її, віддавши перевагу класовим пріоритетам. На зіставленнях вказаного вислову з репліками та діями, що свідчать про готовність братів Половців убивати один одного заради політичних цілей, і відбувається аналіз проблематики та системи образів-персонажів у новелі «Подвійне коло».

Свою продуктивність виявляє і прийом «уявного видалення» персонажа з тексту, з'ясування, яким чином це впливає на головну проблему чи підпроблеми, наявні у творі. Наприклад:

Яких видозмін зазнає тема людського гріха, якщо із драми В.Винниченка буде видалений один із героїв? (учні по черзі розглядають варіанти відсутності Марії, Сталинського та інших персонажів).

Уявіть роман Івана Багряного «Тигролови» без одного із героїв: Григорія Многогрішного, Наталки, інших членів родини Сірків, Медвина. Що втратить тема сильної особистості, порушена автором у творі, у кожному конкретному випадку?

Отже, індивідуальна характеристика має бути пов'язана із дослідженням групових виявів персонажів, адже саме групи героїв не рідко забезпечують розгортання тем і проблем до концептуально значимих меж, є

засобом їх типізації. Необхідно з'ясовувати сукупне значення кола персонажів для проблемоутворення та проблеморозв'язання. Тому на уроці літератури важливо не проігнорувати принципи й способи групування образів у зв'язках з проблематикою художнього матеріалу, визначити їх роль у тематизуванні зображеного.

У кожному літературному творі використані окремі підходи до об'єднання героїв. Наприклад, у драмі В. Винниченка «Гріх» доцільно виділити три основні групи образів: тих, хто осмислює тему гріха, висловлюючи власні думки з цього приводу (Марія, Ніна, Сталинський), тих, чия поведінка є гріховною за своєю суттю (Сталинський, Ніздря, Марія), і жертв чужого або власного гріха (Михась Середук, Ніна, Іван, Марія). Із допомогою таких об'єднань автор забезпечує «перехід гріха з маргінальних позицій в епіцентр буття…» [1, с. 50], багатогранно окреслює ключову проблему, яка актуалізується для всіх без винятку героїв, набуваючи при цьому специфічних граней у кожному окремому випадку.

У новелі Ю. Яновського «Подвійне коло» брати Половці об'єднуються в групу персонажів, які своєю непримиренністю та ідеологічною заанґажованістю унаочнюють проблему громадянського конфлікту, що переростає в братовбивство. Вони перебувають в опозиції до образу батька Мусія Половця – носія людської та національної мудрості. У романі Івана Багряного «Тигролови» легко виділити групу українців, спроможних протистояти натиску тоталітарної системи і вижити в складних природних умовах далекосхідної тайги. Це дозволяє автору реалізувати неоромантичний культ сильної особистості, яка виявляє свій значний духовний та фізичний потенціал у момент зіткнення із зовнішнім агресивним відносно неї середовищем.

У межах групової спорідненості персонажів також доцільно проводити їх індивідуалізацію, яка дозволяє розмежовувати функції кожного з них у

розгортанні проблемно-тематичних полів. Прийом зіставлення є способом уточнювання індивідуальної функції героя. Скажімо, гріховність людини в драмі В. Винниченка «Гріх» розкрита з допомогою не схожих за своїм духовним змістом образів – Марії та Сталинського. Порівнюючи їх, учні встановлюють різні аспекти авторського бачення зображуваного явища, розширюють власне розуміння філософських узагальнень письменника.

Отже, концептуально-образний аналіз тексту відповідає основній меті літературознавчого підходу, який полягає в тому, щоб максимально заглибити учня-реципієнта в художній матеріал, і не допускає підміну дослідницької діяльності довільними роздумами з приводу запропонованих письменниками теми. «Учитель повинен стежити за тим, щоб і він сам, і старшокласники не захоплювалися занадто формулюваннями просто власних думок з приводу прочитаного, адже завдання педагога – навчити дитину аналізувати текст, спираючись на авторські думки, тобто на літературний твір; іншими словами – треба не стільки прагнути висловити, що думає читач з приводу прочитаного, скільки зрозуміти, що висловив письменник» [6, с. 25]. Для цього необхідно встановлювати мету аналізу та її реалізовувати. Вивчення ролі образів-персонажів у створенні проблемно-тематичного наповнення художнього матеріалу відповідає таким вимогам, оскільки конкретизує дослідницькі завдання й накреслює шлях їх вирішення в процесі аналізу літературних творів.

Література

1. Ковальчук О. Анатомія гріха. Драма В. Винниченка «Гріх» / О. Ковальчук // Дивослово. – 2003. – №10. – С.49–51.
2. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах /Є. Пасічник. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
3. Савчук Н. Евристичне виведення як метод шкільного аналізу: рецептивно-естетичні основи вивчення художнього тексту / Н. Савчук

// Теоретична і дидактична філологія. – Вип. 10. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – С.542–553.

4. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу / А. Ситченко. – К.: Ленвіт, 2004. – 304 с.

5. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Токмань. – К.: Міленіум, 2002. – 320 с.

6. Фурсова Л. Проблемне викладання української літератури / Л. Фурсова // Українська література в загальноосвітнй школі. – 2007. – №12. – С.24–27.

7. Шалагінов Б. Естетичний аналіз літературного твору / Б. Шалагінов // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2007. – № 2. – С.32–34.

8. Яценко Т. Вивчення творчості Івана Багряного в 9 класі: компетентнісний підхід / Т. Яценко // Українська мова і література в школі. – 2006. – №5. – С.39–45.